

Periler şadyýan kakar...

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 21 января, 2025

Periler şadyýan kakar... PERILER ŞADYÝAN KAKAR...

Saz. Ol Hakyň kalbyndan adamzada peşgeş berlen iň owadan duýgy. Sazyň dili ýok. Ol hemmelere düşünükli. Ol her kimiň öz dilinde gürläp, kalbyna şildiräp akýar.

Halk näçe gadymy bolsa, onuň dili, medeniýeti, däp-dessurlary öz kökünü gadymylykdan alyp gaýdýan ýaly saz gurallary hem gadymylyk bilen halkyň aňyna siňýär.

Halk döredijiliginde gadymy saz gurallarynyň adyna örän köp gabat gelsem-de, bu barada ýörite makala ýazaryn öýdemokdym. Yöne arada weli, nazarly, kalby sazly mähriban Türkmenbaşy myzyň döredijilik işgärleri bilen bolan duşuşygynda aýdan dürdäne sözleri meniň kalbymda şu makalanyň pikirlerini oýardы.

Biziň Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşy sungata uly sarpa goýýar. Ol döwlet derejesindäki aýdym-sazly märekelere, toý-meylise öz güzel ili bilen deň derejede gatnaşýar, dynç alýar. Şonuň üçin türkmen sungaty barha ösýär, kämilleşýär. Yöne, saz göwünlü Türkmenbaşy şol märekelerde diňe bir aýdym-saz diňläp oturmady, ony inçelik bilen synlady. Saz gurallaryndan köp zatlary ýitirenimizi, edil biziň gadymy ýörelgelerimizi, däp-dessurlarymyzy gaýtaryp getirişimiz ýaly, milli saz gurallarymyzy hem gaýtaryp getirmelidigimize göz ýetirdi. Şeýdip, suhanwer Prezidentimiz geçmişiň tümünde agzy gulplanyp galan hazynanyň açaryny tapdy. Şol hazyna gidýän ýollara paýhas çyragyny ýakdy.

Dogrudan hem, türkmen saz älemine bir öcmejek şamçyragy lowurdadyp hödür eden biziň Türkmenbaşy myzyň aýdyşy ýaly, türkmeniň şabram perdeli dutaryndan, şirin dilli tüydüğinden, gyz göwünlü gyjagyndan başga-da örän köp saz gurallary bolupdyr. Muňa biz gadymyýete üns berip, taryhy çeşmelere, halk döredijiligine, klassyk şahyrlaryň şygyrlaryna üns berenimizde-de göz ýetirýärис.

Bar bolan maglumatlara görä, Sultan Sanjaryň şol gadymy saz gurallary bilen üpjün bolan nagmagärleri (sazandalary) bolupdyr. Ol sazandalar örän şirin sazlary bilrn şanyň göwnünden turupdyr. Onuň söygüli aýaly bolsa, öz ýarynyň edermenligine, şa mertebesine, şöhrat-şanyna bagışlap şygyr ýazypdyr. Sazandalar şol şygyrlary saza geçiripdirler, aýdymçylar bolsa, şol güzel aýdymalary aýdypdyrlar. Sultan Sanjaryň şirin dilli şahyr aýaly kanun saz guralyny oňat görüpdir. Hakykatdan hem şu döwürde kanun diýip atlandyrylyan saz guraly türkmende ulanylypdyr. Ony biz klassyk şahyrlaryň şygyrlaryna ser salyp, nygtap bileris.

Bar bolan maglumatlara görä, kanun kirişli saz guralyny ilkinji gezek al Faraby IX asyrda oýlap tapypdyr. Gelîñ, Nurmuhammet Andalybyň bir şygrynyň iki setirine üns bereliň:

– Geldi ýarym gije, eligde surahy birle meý,
Ýanynda mutrup çalyp, tanbur, kanun birle naý.

Şu iki setir şygryň soňky bendinde üç sany saz guralynyň ady agzalýar. Gelîñ, olara üns bereliň!

Tanbur ~ kirişli saz guraly. Tanbur gitara meñzeş saz guraly bolupdyr. Tanbur hakynda Burhanetdin:

«Çal bu nowa perdesinde nagmaýy – tanbur»

diýse, Kâtibi:

Salsa ýüwrük tazylaryny, elmydama gyşy-ýaz,
Bagşylar tanbura birle kylsa äheňgi owaz

diýen setirleri miras galdyrypdyr.

Naý bolsa häzirki gargy tüydüğine meñzeş, ýöne has kämil üflenip çalynýan saz guraly bolupdyr. Saz gurallarynyň naýbaşy hasaplanypdyr. Şonuň üçin «naýbaşy» diýen söz türkmeniň iň oňat saýlantgy zatlary hakynda ulanylypdyr. «Gyzlaryň naýbaşy Aýjemal», «Naýbaşy bedew», «Naýbaşy saz» ýaly sözleriň düşünjesi öz gözbaşyny gadymyýetden alýar Türkmenlerde rubap (bandura) kirişli saz guraly bolupdyr. Bu barada Seýdi şahyr şeýle diýipdir:

Saz edilse çün gyjak, dutar hem çengu-rubap,
Hoş owaz göýende bolsa, nagmadan istär köñül –

diýse, Abdysetdar Kazynyň «Jeñnamasynda»:
«Çalyp şeýpur, ile çengu-rubabyn» diýen setirler bar.
Gadymyýetde «Çeñg» diýen hem saz guraly bolupdyr. Çeñg arfanyň
bir görnüşinde bolan saz guralydyr. Onuň kirişleri ziýa-
ziberdi çekiliplidir. Çeñg barada klassyk şahyrlarynyň
şygyrlarynda örän köp gabat gelinýär.

Gaýyby bu barada:

Gaýyby ýandykça her lahma pyrakyň oduna,
Nalaýp-dilsuzy-ul çeñg sazym eritdi ýar –

diýse,

Söz ussady Magtymgulynyň ünsünde:

«Gulgula düşdi gopuz hem jyň-jyňa düşdi çeň» diýen görnüşde
beýan ediliplidir.

Türkmenlerde nagma diýen saz guraly hem bolupdyr. Ony
çalýanlara bolsa nagmagär diýipdirler. Bu barada
Magtymgulydan: «Bag içre bilbil olup, okyr nagma, hezar saz»,
Burhanetdinden: «Daglary egşetmedimi nagmaýy – Dawut»,
Aryfdan: «Köp bolar behiştiiň nagmagärleri, mydam sazu-söhbet
gursa gerekdir» diýen setirleri görmek bolýar.

Mundan başga hem saz çalyp, hem aýdym aýdýanlara türkmenler
gadymyýetde «mutryp» diýer ekenler. Bu barada «Zöhre-Tahyr»
dessanynda Zöhre dünýä inende at dakjak bolanda ýyldyznama
seredýärler. Geliň dessandaky şol pursada ser salalyň.

«...Ýene bir ýyldyz bardyr, ol dokuzynjy pelegiň yüzünde dogýar:
adyna Zöhri-Jeňni diýerler. Özi mutryp-bazygär bolan ýşky
belent sazandadır, yüzünüň şöhlesi aý-günüň şöhlesinden ýedi
esse zyýadadır. Bu gyzyň adyna Zöhre goýalyň – diýdi».

Saza goşup hem aýdym aýdýan, hem saz çalýanlara «bazygär»
diýipdirler.

«Şeýpur» diýen turba saz guraly hem türkmenlerde örän ýörgünlí
eken.

Mundan başga-da hernaý, surnaý diýen üflenip, köpçülikleýin çalynýan saz gurallary bolupdyr. Ol, esasan, goşunlarda, goşun sazandalary tarapdan ýerine ýetirilipdir. Bu barada «Görogly» eposynda örän köp ýerlerde ýatlanyp geçilýär. Şonuň üçin «Bäş yüz surnaý, üç yüz kernaý çekmedi» diýen setirleri ýatlap geçeliň.

«Görogly» eposyna üns beren adam «Görogly goluna saz alyp, bir nagma aýdar erdi» diýen ýaly setirlere örän kän gabat geler. Emma şeýle uly eposda ýekeje ýerde-de «dutar» diýen söz ýok. «Türkmen klassyk edebiýatynyň sözlüğü» diýen kitapda «Saz ~ saz guralynyň ady» diýip düşündirilýär. Türklerde dutardan has uly «Saz» diýen saz guraly bolupdyr. Dogrudan hem, Görogly ýaly pälwanyň göwresine dutar däl-de, «Saz» diýen guraly gelşer. Mundan başga-da «Saz» diýen saz guraly hakynda «Saýatly-Hemra» dessanynda hem köp gezekler agzalýar. Mundan başga-da zenanlaryň oturyp çalýan arfa meňzeş «şadyýan» diýen saz guraly bolupdyr. Bu barada Keminäniň «Aýsoltana garşy» diýen şygrynda «Periler şadyýan kakar» diýen setirleri mysal getirmek bolar. Türkmenleriň läleler, dessanlar, monjugatdylar, öleňler ýaly žanrlary bilen birlikde «Bo:ý bo:ýlamak» žanry hem bolupdyr. Ol esasan kyssa hem nagma görnüşinde beýan edilipdir. Öwgi häsiýetleri güýcli bolupdyr. Muňa «Gorkut ata» eposydaky «Bo:ýlary» mysal getirip bolýar. Ýöne biz kiçiræk wagtlarymuz «Men şu gün enemi gördüm bo:ýeý», «Aç gujagyň, bas bagryňa, sowuk alýar-la bo:ý Bibi» diýen ýaly aýdymlar aýdylýardy. Halk döredijiligindäki beýleki žanrlaryň dikeldilişi ýaly biziň «Bo:larymuz» hem dikeldilse türkmen sungaty ýene bir mertebe baýardy.

Sazy söýmeýän ýokdur. Menem sazy söýüji hökmünde gadymy saz gurallarynyň gaýdyp gelmegine ýagty ýol açan mähriban Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşa minnetdarlyk bildiryärin. Goý, onuň saz göwnünde hemise ýaz gülsin. Sebäbi saz gurallary Beýik Ruhnamanyň ruhundan aýra däldir. Ruhnama adamlaryň söz bilen kalbyna girse, gadymy saz gurallarymuz mukam bilen ruhumyzy galdyrar.

Sözümiň soñunda «Adamlar, begeniň, indi biziň söz sungatymya şırın sözli Ruhnama gelse, saz sungatymya şırın owazly saz

gurallary geler» diýesim gelýär.

Oguljemal ÇARYÝEWA,
ruhyýeti öwreniji.

«Edebiýat we Sungat» gazeti, 26.03.1999 ý. Edebi makalalar